

MARCIN KUŹMICKI

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań

Czynnik pamięciowy w powstawaniu tekstu średniowiecznego

Niniejszy artykuł wpisuje się w dyskusję dotyczącą powstawania tekstu staropolskiego. W badaniach na ten temat uwzględnia się coraz więcej czynników: rolę kopistów, dwujęzyczność pisarzy, tworzenie tekstu ze słuchu, czyli pod dyktando, lub w oparciu o inne źródła etc. (Wójcik 2006, Rojszczak-Robińska 2012, Mika 2013). Wiadomo, że w tekstach staropolskich, dla których można z mniejszą lub większą pewnością wskazać różnojęzyczne źródła (najczęściej łacińskie), znajdują się miejsca wyjątkowe, tzn. takie, w których w jednym określonym miejscu pozbawionym odniesień i analogii w paralelnych źródłach występują formy specyficzne, nieregularne, wyjątkowe. Przyczyny takich nieregularności bywają różne: może to być zarówno błąd pisarza/kopisty, brak źródła, które tłumaczyłoby nam ową nieregularność, czy wreszcie wykorzystanie pamięci w redagowaniu tekstu. Orzekać o ewentualnym wpisywaniu tekstu z pamięci należy jednak ostrożnie i z zastrzeżeniem, że są to ustalenia, które mogą się zmieniać każdorazowo, gdy odnajdzie się źródło dla specyficznej, czyli niepowtarzającej się wersji tekstu. Należy również uwzględnić, że nie każde odnalezione źródło owej nieregularności musi wykluczać aspekt pamięci. Bardziej chodzi o to, by brać pod uwagę taką ewentualność, niż udowodniać, że określona, specyficzna wersja powstała w wyniku zapisywania z pamięci. To właśnie nieregularności względem innych powtarzalnych wersji danego tekstu sygnalizują, że odmienna postać pojawiła się w wyniku wpisywania *memoriter*.

Rozbieżności wynikają nie tylko z kwestii tłumaczenia tekstu, lecz pojawiają się one już w samych redakcjach łacińskich. Skąd jednak biorą się owe różnice w łacinie? Niektóre fragmenty mogły być wpisywane z pamięci i wówczas zamiast wersji zgodnej z Wulgatą pojawiała się niewiele różniąca się wersja podobna, przeniesiona z innego miejsca psalterza lub nawet innej księgi biblijnej. Z tego powodu podaję wszystkie podobne fragmenty zarówno w obrębie psalmów, jak i pozostałych ksiąg. Czynnikiem istotnym może być frekwencja poszczególnych zwrotów czy wyrażen. Obok czynnika pamięciowego nie można wykluczyć świadomego nawiązania do miejsc podobnych, by je jeszcze bardziej zbliżyć.

Na uwadze mieć należy także sposób tworzenia nowych recenzji tekstu biblijnego. W książce Mieczysława Mejora czytamy:

Uczony wydawca obierał sobie pewien wiarygodny egzemplarz tekstu za podstawę swej pracy. Następnie dobierał jeden lub więcej innych szczególnie godnych zaufania rękopisów i „porównywał” je, tj. kolacjonował z podstawowym egzemplarzem. Odstępstwa od tekstu egzemplarza podstawowego, jakie znalazł w owych rękopisach, wynotowywał na marginesach. W ten sposób egzemplarz „porównany” z innymi rękopisami stawał się z kolei podstawą do przygotowania czystopisu zrewidowanej wersji tekstu z wprowadzonymi już lekcjami (odmianami tekstu). Tą drogą zatem lekcje wynotowywane w egzemplarzu roboczym na marginesie trafiały do tekstu czystopisu. Lekcje zaś owego egzemplarza podstawowego z kolei notowano na marginesach czystopisu albo pomijano już milczeniem. Słowa usuwane i wstawiane do tekstu zaznaczano odpowiednimi znakami krytycznymi (Mejor 2000: 134).

Z tą kwestią wiąże się jeszcze jedna, być może pewne różnice wynikają z nawiązań kolejnych tłumaczeń do dwóch różnych linii translatorskich, czyli wersji łacińskiej wyprowadzanej z „Septuaginty” oraz łaciny wyprowadzanej z podstawy hebrajskiej. Na te dwie linie translatorskie nakłada się tradycja łacińska, czego wyrazem są chociażby zestawienia w postaci, tzw. „Psalterium tripartitum”, „Psalterium triplet”. Dopiero na tak zarysowanym tle należy rozpatrywać zbieżność pewnych miejsc „Psalterza floriańskiego” z „Psalterium Romanum”, „Psalterium Vetus”, „Psalterium Conciliatum”.

Nie da się wykluczyć, że wersja łacińska mogła być uzupełniana o elementy pochodzące z innych wersji językowych, oczywiście po wcześniejszym ich przetłumaczeniu (na pewno łatwiej wytłumaczyć mechanizm tej zmiany, gdy założy się, że łacina wpisywana była z pamięci).

Specyficzna postać łacińskiej wersji językowej wpisanej we floriański manuskrypt zdaje się potwierdzać fakt, że średniowieczny skryba operował pewnymi schematami, konstrukcjami łacińskimi, które mógł mieć w pamięci. Kiedy wpisywał werset o podobnej treści, mogło się zdarzyć, że zapamiętana konstrukcja brała górę nad tym, co rzeczywiście powinno się w nim znaleźć albo czego można było oczekiwać. Stąd też w wersji floriańskiej można odnaleźć pewne zaskakujące swoją nieregularnością miejsca, które w większości mają wytłumaczenie w innych zapamiętanych, paralelnych miejscach „Psalterza”, czy też szerzej, całej Biblii. Nie można zapominać również o komentarzach do „Księgi Psalmów”, których wpływy można by wskazać i w przypadku analizy tego źródła. Najczęstszym zatem wytłumaczeniem owych rozbieżności jest ujednolicenie fragmentu wersetu na wzór innych analogicznych miejsc z Biblii. Kolejnym czynnikiem tłumaczącym to zjawisko jest duża frekwencja schematycznych konstrukcji, powtarzalność zwrotów i wyrażeń, które czasami zacierają pewne rozbieżności między wersetami, gdy praca nad „Psalterzem” częściowo wynika z jego pamięciowego opracowywania. Trzeci powód pojawiania się nieregularności, to różnice wynikające z zabiegów redakcyjnych.

Nie zawsze możliwe jest wskazanie odpowiedniej podstawy łacińskiej tłumaczenia. Czasami można wyłącznie hipotetycznie założyć istnienie określonej redakcji

Wulgaty stanowiącej podstawę tłumaczenia, lecz są również i takie fragmenty, które skłaniają do wniosku, że przy ich wpisywaniu znaczną rolę odegrał czynnik pamięciowy. Idealna sytuacja dla badań byłaby wówczas, gdybyśmy mogli dysponować wszystkimi dostępnymi redakcjami Wulgaty i łacińskimi wersjami „Psałterza”, które się dochowały do naszych czasów, a powstały do początku wieku XV. Nie rozwiązuje to wszakże problemu, bo część źródeł przepadła zapewne bezpowrotnie. Jeśli chodzi o „Księgę Psalmów”, to zadanie jest o tyle utrudnione, że jest to najbardziej rozpowszechniona w średniowieczu i dochowana w bardzo licznych odpisach część Starego Testamentu, a dotychczas nie ukazało się wydanie, które, na ile to możliwe, zbierałoby rozproszone redakcje. Należy wszakże zastrzec, że nawet tak zebrany i zestawiony materiał nie daje nam odpowiedzi i nie wyjaśnia wszystkich różnic występujących pomiędzy poszczególnymi redakcjami. Nie można bowiem wykluczyć, że część niezgodności wynika — jak wzmiankowano wyżej — z pamięciowego wpisywania tekstu bądź z sugerowania się wersją, która nie pojawia się w „Księdze Psalmów”, lecz pochodzi z innej księgi biblijnej i jest do niej w obrębie wersetu albo kolonu podobna. Mimo że problem nieregularności nie zawsze byłby rozstrzygnięty, wydanie postulowanego korpusu tekstów znacznie by ułatwiło formułowanie hipotez i wyciąganie wniosków, nie zamykając jednocześnie drogi do dalszych poszukiwań ewentualnego wzorca.

Wstępnie można przyjąć, że pewne schematy składniowe, podobnie pewne stałe fragmenty tekstowe mogą być kojarzone z innymi analogicznymi miejscami, niekoniecznie z tej samej księgi biblijnej, a następnie przywoływane z pamięci. Takie postępowanie spowoduje, że fragment tekstu, którego należałoby się spodziewać, zostanie uzupełniony lub uszczuplony o jakiś element i tym samym ujednoczony względem wersji pojawiającej się w innym zbieżnym treściowo miejscu.

Dla przykładu zilustruję to analizą wersetu 71,4, w którym wersja wpisana w „Psałterz floriański” odbiega od innych wersji Wulgaty.

71,4

Vulg

Iudicabit pauperes populi et salvos faciet **filios pauperum** et humiliabit calumniatorem.

Fl

Iudicabit pauperes populi · et faluos faciet **filios hominum** · et humiliabit calumpniatorem.

Sødzicz bødze vboge | ludzke · yzbawoni vczi|ni **sini ludzi** · yvsmerzi | potwarczø //

Sędzić będzie ubogie ludzkie i zbawiony uczyni **syny [ludzi] <ubogich>**, i uśmierzy potwarczę.

Her richtit dy armen des volkis vnde erlosit **dy sone der lute** vnde nidert den vbirtreter.

Treść wersetu 71,4 rozpatrywana wyłącznie w kontekście tego zabytku nie wzbudza żadnych wątpliwości, gdyż zarówno część polska, jak i niemiecka są dokładnym tłumaczeniem łaciny, wpisanej w „Psałterz”. Dopiero zestawiając tę wersję z inną redakcją łacińską, dostrzega się niebłahą różnicę. Mianowicie w miejscu spodziewanego

wyrażenia *filios pauperum* w „Psałterzu floriańskim” pojawia się *filios hominum* i odpowiednio po polsku — *syny ludzi*, a po niemiecku — *dy sone der lute*. „Psałterz puławski” zgadza się z wersją *filios pauperum* — *Sędzić będzie ubogie ludzkie i zbawione uczyni syny ubogich, i uśmierzy potwarcę*. Nie inaczej wygląda rzecz w psalterzach staroczeskich, w których podobnie jak w Puł przetłumaczona została łacińska podstawa *filios pauperum* — *syny chudych*. Co w takim razie mogło być przyczyną zamiany przydawki dopełniaczowej *pauperum* na *hominum*? Jak powiedziano, brak innych redakcji Wulgaty, które potwierdzałyby wersję *filios pauperum*. Przyjrzyjmy się jeszcze budowie analizowanego wersetu. W kolonie pierwszym pojawia się leksem *pauperes* — *iudicabit pauperes populi*, który, co wynika z treści *iudicabit ... et salvos faciet ...*, powinien także znaleźć się w kolonie drugim, jak w Wulgacie: *salvos faciet filios pauperum*. Tak się jednak nie stało i owi *pauperes* zastąpieni zostali wyrażeniem *filios hominum*, które w przeciwieństwie do jednokrotnie poświadczonego w całej Biblii *filios pauperum* ma znaczną liczbę użyć, nawet w samym „Psałterzu”. Częste występowanie konstrukcji, w której albo po przyimku *super*, albo w pozycji dopełnienia bliższego mamy formę pluralną akuzatywu rzeczownika *filius (filios)* oraz przydawkę dopełniaczową *hominum*, najprawdopodobniej spowodowało ową zamianę. Tłumacz-kopista mając w pamięci tę konstrukcję, kiedy zaczynał wpisywać leksem *filios*, automatycznie, w miejsce *pauperum*, umieścił znaną i pamiętaną doskonale formę *hominum*. Dowodem na to, że znać i pamiętać je musiał, są poniższe wersety:

Psałterz floriański

10,5 — *oculi eius in pauperem respiciunt palpebre eius interrogant filios hominum*

11,9 — *in circuitu impij ambulans secundum altitudinem tuam multiplicasti filios hominum*

13,3 — *Dominus de celo prospexit super filios hominum ut videat si est intelligens aut requirens deum*

32,13 — *de celo prospexit Dominus vidit omnes filios hominum*

52,3 — *Deus de caelo prospexit in filios hominum ut videat si est intelligens aut requirens deum*

65,4 — *venite et videte opera dei | terribilis in consilijs super filios hominum*

88,46 — *memorare que mea substancia | numquid enim vane constituisti omnes filios hominum*

Pozostałe przykłady lokowane są poza „Psałterzem” i mają wyłącznie uwypuklić liczebność wyrażenia *filios hominum*.

Księga Przysłów

8,4 *O viri ad vos clamito et vox mea ad filios hominum.*

Księga Mądrości

9,6 *Et si quis erit consummatus inter filios hominum | si afuerit ab illo sapientia tua in nihilum | computabitur.*

Mądrość Syracha [Eklezjastyk]

36,25 *Si est lingua curationis et mitigationis | misericordiae | non est vir illius contra filios hominum.*

Księga Izajasza

52,14 *Sicut obstipuerunt super te multi | sic inglorius erit | inter viros aspectus eius | et forma eius inter filios hominum.*

Księga Micheasza

5,7 *Et erunt reliquiae Iacob in medio populorum multorum | quasi ros a Domino et quasi stillae super herbam | quae non expectat virum et non praestolatur filios hominum.*

W wersecie 49,8 w wersji łacińskiej wpisanej w „Psałterz floriański” jest poświęcony czasownik *confitebor* zamiast oczekiwanego *testificator*, lecz tym razem tłumaczenia z floriańskiego manuskryptu nie są zgodne z wersją łacińską z floriańskiego rękopisu.

49,8

Vulg

Audi populus meus et loquar tibi Israhel et **testificabor** tibi Deus Deus tuus ego sum.

Fl

Audi populus meus et loquar tibi ifrahel et **confitebor** tibi deus · deus tuus ego fum.

Sluchay lud moy abo|docz molwicz israhel · ys|wateczicz **bodo** tobe bosze · | bog twoy ia iesm|

Słuchaj, lud moj, a będąc molwić, Israhel, i **świadczyć będą** tobie: Bog, Bog twój ja jeśm.

Puł

Sluchay, lyudu moy, a będąc molwycz, izrahel, y **szwyatszycz będą**, tobie; bog bog twoy ya yesm.

Witt

Slyfly lude moy, y wzmluwy yfrahelowy, y **powwedzi** tobie: boh, boh twoy yaz yfem.

Klem

Slis lude moy, a mluwiti budu: wytieftwo, a **powwiedzitu** tobie: boh, boh twoy ia fem.

Kapit

Slis, lide moy, amluwiti budu ifrahel, **awwiedziti budu** tobie: buoh, buoh twoy yaz fem.

Podieb

Slyfl, lyde moy, a budu mluwyty: yfrahely, a **fwyedczym** tobye, buoh, buoh twoy yaz fem.

W wersecie 49,8 rzecz dotyczy łacińskiego czasownika *cofitebor* oraz polskiego przekładu *świadczyć*. Tłumaczenie fragmentu *et confitebor tibi deus* jako *y fwateczicz bodo tobe bofze* może być interpretowane jako odpowiednik wersji łacińskiej z „Psałterza”, ale wówczas należy uznać, co zresztą robią autorzy „Słownika polsko-łacińskiego do średniowiecznych psalterzy polskich”, że leksem *świadczyć* (Mejor 2000: 193) jest kolejnym synonimem, w tym wypadku jednokrotnie poświęconym, dla łacińskiego czasownika *confiteri*. Pozostałe synonimy to: *spowiadać się, kajać się, chwalić, znać, poznać, zjawić*. Biorąc za podstawę tłumaczenia Wulgatę — *audi populus meus et loquar tibi Israhel et **testificabor** tibi Deus Deus tuus ego sum* — zauważa się, że w miejscu leksemu *confiteri* znajduje się czasownik *testificari*. Niestety, nie ma innego poświęcenia tego czasownika w „Psałterzu”, ale są liczne jego derywaty. Egzemplifikacją są: leksem *testimonium*, który bezwyjątkowo jest tłumaczony jako *świadczeństwo, świadectwo* oraz leksem *testis*, który ma swój odpowiednik w tłumaczeniu *świadek*. Tak konsekwentny przekład zdaje się przekonywać o tym, że przy tłumaczeniu posłużono się wersją z Wulgaty¹. Psałterze czeskie klementyński, witenber-

¹ Mówiąc tu o kwestii tłumaczenia z podstawy łacińskiej, nie próbuję rozstrzygnąć, czy rzeczywiście „Psałterz floriański” był w tym miejscu tłumaczony z określonej łacińskiej redakcji. Istnieje przecież możliwość, że dana forma była bezpośrednio kopiowana lub tłumaczona z wcześniejszego polskiego czy czes-

ski mają w tym miejscu leksem *posvědčiti*, a Psalterz kapitulny i podiebradski notują *svědčiti*. Największe podobieństwo wykazuje wersja polska do Psalterza kapitulnego. Analizując psalterze czeskie, a dokładnie słowniki do nich ułożone, stwierdza się, że zarówno w psalterzach witenberskim, klementyńskim czasownik *posvědčiti* oraz w kapitulnym czasownik *svědčiti* odnoszą się do łacińskiej podstawy *testificare*.

Dlaczego wobec tego pojawia się czasownik *confitebor* w miejscu, gdzie spodziewaną łacińską podstawą jest czasownik *testificabor*, co poświadczają inne redakcje Wulgaty? Być może odpowiedzi należy poszukać w wersecie 80,8, we frazie *confitebor tibi Domine* oraz w znaczeniach czasownika *confiteri*.

Poszukiwanie wyjaśnienia w podobnym pod względem treści wersecie 8. psalmu 80. (*audi popule meus et contestabor/contestificabor te Israhel si audieris me non erit in te deus recens neque adorabis deum alienum*) jest o tyle pożyteczne, że odnajdujemy dodatkowe synonimiczne czasowniki, które zostały użyte wymiennie w innych redakcjach Wulgaty — *contestari*, *contestificari*. Do tej listy dodać trzeba jeszcze werset 49,8, ale pochodzący z wersji łacińskiej, której podstawę tłumaczenia stanowił tekst hebrajski — *audi popule meus et loquar Israhel et contestabor te Deus Deus tuus ego sum*. Podobnie jak w wersecie 80,8, również w tej wersji użyty został synonim leksemu *testificari*, mianowicie *contestari*. Cel, który przyświeca owemu zestawieniu, to znalezienie podobieństw brzmieniowych, gramatycznych, znaczeniowych pomiędzy czasownikami występującymi w tych samych kontekstach. Podobieństwo brzmieniowe między czasownikiem *confiteri* oraz *testificari* staje się bardzo wyraźne, kiedy dołączy się do zestawienia czasowniki *contestari*, a szczególnie *contestificari*. Jest ono tym silniejsze, gdyż wymienione czasowniki to verba deponentia, wobec czego przyjmują charakterystyczne formy strony biernej. W wszystkich kontekstach użyte zostały w formie indikativi futuri *primi passivi* w 1. os. sg. z charakterystyczną cechą *-ebor*, *-abor*, która wzmacnia podobieństwo brzmieniowe. Gdy natomiast bierze się pod uwagę warstwę znaczeniową, okazuje się, że również na tym poziomie daje się zrozumieć zamianę leksemu *testificari* (synonimu dla *contestari*, *contestificari*) na *confiteri*. Oto znaczenia poszczególnych czasowników, odnotowane w „Słowniku łacińsko-polskim” pod redakcją Mariana Plezi:

testificari (SŁP V: 371)

- I/ wzywać kogoś na świadka
- II/ świadczyć, występować jako świadek, składać świadectwo
- świadczyć, dowodzić czegoś

confiteri (SŁP I: 674)

- I/ przyznać się do czegoś
- wyznać coś komuś

kiego manuskryptu, a wersja łacińska w ogóle nie była brana pod uwagę. Ważne jest, by ustalić bardziej prawdopodobny wzór tłumaczenia, niekoniecznie udowadniając, że w każdym przypadku to łacina stanowiła bezpośredni wzorzec. Ustalanie prawdopodobnej podstawy łacińskiej ma tę zaletę, że pokazuje odrębność trzech części „Psalterza”.

- II/ ujawnić, dać poznać, zdradzić coś
- III/ **złożyć wyznanie wiary Eccl.**
- **dziękować Bogu, chwalić Boga Eccl.**

contestari (SŁP I: 734)

- I/ wzywać kogoś na świadka
- II/ **świadczyć o czymś Eccl.**
- III/ przez wezwanie świadków formalnie wdrożyć postępowanie sądowe
- zrobić doniesienie, wnieść skargę na kogoś

contestificari (SŁP I: 734) (zł. z *contestari* i *facere*)

- **poświadczyć coś Eccl.**

Elementem łączącym znaczenie czasownika *confiteri* z pozostałymi to ‘wyznać coś komuś’, ale *wyznać* rozumiane jako ‘poinformować o czymś, czego było się świadkiem’. Tym natomiast, co różni ów czasownik od pozostałych, jest brak powiązania z odcieniem znaczeniowym, ukierunkowującym na związek z prawem, z sytuacją publiczną.

Wszystkie powyższe uwagi należy uwzględnić, dopełniając jednocześnie spostrzeżeniem, że zasadniczy wpływ na zmianę leksemu z *testificari* na *confiteri* miała najprawdopodobniej często pojawiająca się fraza *confitebor tibi Domine*. W takim dokładnie brzmieniu fraza ta pojawia się czterokrotnie: ***confitebor tibi Domine in toto corde meo*** w wersetych 9,1; 110,1; 137,1 oraz ***confitebor tibi Domine Deus meus in toto corde meo*** w wersie 85,11. W pozostałych przykładach pojawia się zwrot *confitebor tibi*, natomiast leksem *Dominus, Deus* stoi w bliższym lub dalszym kontekście, czasami jest pominięty.

Oto lista pozostałych przykładów:

- 17,53 — propterea **confitebor tibi** in nationibus **Domine**
- 107,3 — **confitebor tibi** in populis **Domine** et psallam tibi in nationibus
- 56,12 — **confitebor tibi** in populis **Domine**
- 29,13 — **Domine Deus** meus in aeternum **confitebor tibi**
- 117,27 — **Deus** meus es tu et **confitebor tibi**
- 117,28 — **confitebor tibi** quoniam exaudisti me
- 117,20 — **confitebor tibi** quoniam exaudisti me
- 70,24 — nam et ego **confitebor tibi** in vasis psalmi veritatem tuam **Deus**
- 34,21 — **confitebor tibi** in ecclesia magna in populo gravi laudabo te
- 51,9 — **confitebor tibi** in saeculum quia fecisti
- 118,7 — **confitebor tibi** in directione cordis
- 138,13 — **confitebor tibi** quia terribiliter magnificatus es

Analiza wersetu 49,8 pokazała, że łacińską podstawą, z której dokonano tłumaczenia, nie była wersja wpisana w „Psałterz floriański”. Co więcej, redakcja znajdującą się w omawianym manuskrypcie jest odosobniona, gdyż nie można wskazać dla niej żadnych wzorców poza pewnymi skojarzeniami brzmieniowymi, gramatycznymi czy semantycznymi, które mogły się ujawnić przy pamięciowym odtwarzaniu tekstu.

Różnica leksykalna występuje także w wersecie 33,22:

33,22

Vulg

Redimet Dominus animas **servorum suorum** et non derelinquet omnes qui sperant in eo.

Fl

Redimet dominus animas **fanctorum fuorum** et non derelinquet omnes qui sperant in eo.

Zbawi gospodzin dusze | **swōtich swogich** · yneosta|nō wszistczy gisz pwaio wen |

Zbawi Gospodzin dusze **świętych swoich** i nie *ostaną wszyscy, jż pwaia weń.

Irlofit got dy zelin **finir heylogin** vnde nicht vorleift her alle dy do hoffin in yn.

Puł

Odkupy gospodzyn dusze **szwytych swoych**, y nye zgrzesszf wszystczy, gysz pwayf weyn.

Kapit

Wikupi hořpodyn duflie **fluh fwich**, anefhrziellie wfichny, gyz uffagy wnem.

Witt

Wyplaty hořpodyn duflie **fluh fwich**: y ne zawynye wficzczy, gy vffagy wen.

Klem

Wikupi hořpodyn duflie **fluh fwich**: a nezahinu wficzknŃ, gizto wen uffagŃu.

Podieb

Uykupy hořpodyn duflie **fluh fwych**; y nezahynu wflychny, genz wffagy wen.

Różnica pomiędzy wersją wpisaną w „Psałterz floriański” a pozostałymi redakcjami jest wyrazistsza od dotychczas omówionych. Wydaje się nawet zdumiewająca, gdyż nie należy do powszechnej praktyki wymienne stosowanie leksemów *servus* i *sanctus*. Łacińska podstawa we floriańskim brzmi *redimet dominus animas **sanctorum suorum***, natomiast inne redakcje Wulgaty mają ten hemistych w postaci: *redimet dominus animas **servorum suorum***. Miejsce to zarówno w części polskiej (*fwftich swo-gich*), niemieckiej (*finir heylogin — heilik ‘sanctus’*), jak i w „Psałterzu puławskim” (*szwytych swoych*) tłumaczone jest w zgodzie z floriańską podstawą łacińską, czyli w każdym tekście znajduje się odpowiednik łacińskiego *sanctorum suorum*. Natomiast wszystkie przekłady czeskie kontynuują tradycję tłumaczeń zgodnych z Wulgatą, dlatego w podstawie mają *servorum suorum*, czyli *fluh fwich*. Nawet wówczas, kiedy uwzględni się podobieństwo brzmieniowe fraz *sanctorum* i *servorum suorum*, niemożliwe będzie pomylenie obu tych znaczeń, a tym bardziej wymienne ich stosowanie. Zbieżność wersji niemieckiej, polskiej i łacińskiej z „Psałterza floriańskiego” oraz tłumaczenia z „Psałterza puławskiego” jest osobliwością, która winna stanowić wskazówkę przy ustalaniu ewentualnych źródeł tych przekładów.

Brak nawiązań do innych redakcji łacińskich, z jednej strony, oraz rozbieżność znaczeniowa *sanctorum suorum* i *servorum suorum*, z drugiej, stały się *idée fixe* tych badań. Po sprawdzeniu wszystkich poświadczeń łacińskiej podstawy *sanctorum suorum* w Biblii rezultat okazał się następujący, są cztery poświadczenia, z czego dwa są spoza „Psałterza”:

1Księga Samuela

2,9 Pedes **sanctorum suorum** servabit et impij in tenebris conticescent | quia non in fortitudine roborabitur vir.

Dzieje Apostolskie

3,21 Quem oportet caelum quidem suscipere | usque in tempora restitutionis omnium quae locutus est Deus | per os **sanctorum suorum** a saeculo prophetarum.

Następne dwa przykłady, szczególnie istotne, dotyczą tego samego wersetu z Księgi Psalmów (96,11), lecz wywodzą się z dwóch tradycji tłumaczeń, raz to „Liber Psalmorum iuxta Septuaginta emendatus”, drugi raz to „Liber Psalmorum iuxta Hebraicum translatus”:

Iuxta Hebr.

Qui diligitis Dominum odite malum custodit **animas sanctorum suorum** de manu impiorum eruet eos.

Iuxta LXX

Qui diligitis Dominum odite malum custodit **animas sanctorum suorum** de manu peccatoris liberabit eos.

Dla dalszych rozważań istotne jest jednak tłumaczenie *iuxta Septuaginta*, gdyż ta wersja stanowi w przeważającej części wzór łaciny, która znajduje się w „Psałterzu floriańskim”. Rzecz dotyczy wersetu — *Qui diligitis dominum odite malum custodit animas sanctorum suorum demanu peccatoris liberavit eos*, przetłumaczonego następująco: *Jiż miłujecie Gospodna, nie<na> widzcie złego! Strzeże Gospodzin dusz świętych swoich, z ręki grzesznego zbawił je.*

Gdy zestawia się hemistychy drugiego wersetu 96,11 (*Strzeże Gospodzin dusz świętych swoich, z ręki grzesznego zbawił je*) z hemistychem pierwszym wersetu 33,22 (*Zbawi Gospodzin dusze świętych swoich*), okazuje się, że ich treść jest na tyle podobna, że mogła wpłynąć na zmianę fragmentu *servorum suorum* na *sanctorum suorum*, zwłaszcza kiedy uwzględnia się, że w obu wersetach mowa jest o *duszach świętych swoich*.

33,22

Vulg

Redimet Dominus **animas servorum suorum** et non derelinquet omnes qui sperant in eo.

Fl

Redimet dominus **animas sanctorum suorum** et non derelinquet omnes qui sperant in eo.

96,11

Fl

Qui diligitis Dominum odite malum custodit **animas sanctorum suorum** de manu peccatoris liberabit eos.

Nie byłyby to jedyny przykład, pokazujący, że nauka psalterza i jego pamięciowe opanowanie oparte były również na pewnych powtarzalnych schematach. Przy tłumaczeniu lub/i kopiowaniu tekstu mogło czasami dochodzić do nieoczekiwanego odejścia od określonej podstawy (czy tekstu źródłowego) i automatycznego wprowadzenia w to miejsce utrwalonego schematu.

Sytuacji, w których liczne poświadczenia pewnych specyficznych konstrukcji wpływają na wprowadzanie odmiennych od spodziewanych wersji w redakcji łaciny floriańskiej, jest jeszcze dużo. Tak będzie również w psalmie 99 wersecie 5 (Laudate nomen **domini** — Fl. /**eius** — Vulg. quoniam...), w którym to w miejscu spodziewanej formy zaimka *eius* umieszczony został rzeczownik *Domini*. Odzwierciedla to tłumaczenie polskie *chwalicie imię **gospodnowo*** oraz niemieckie *lobit den namen **gotis***. Pozostałe brane pod uwagę zabytki są zgodne z Wulgatą i poświadczają w tym miejscu odpowiednik łacińskiego zaimka wskazującego *eius*. Jeżeli nie uznamy zamiany leksemów za przypadek czy błąd skryby, możemy wówczas próbować objaśnić tę różnicę poprzez analogię do wersetów 112,1 (Laudate pueri Dominum laudate nomen Domini) i 134,1 (1 Laudate nomen Domini laudate servi Dominum), w których pojawia się zwrot *laudate nomen Domini*. Z pewnością tłumacz-kopista pamiętał ten zwrot, wpisując początek wersetu 99,5.

Nie inaczej interpretować trzeba różnicę z psalmu 13,9, w którym zamiast rozpoczynającego werset słowa *Dominum*, łacina floriańska ma wyraz *Deum* (**Deum non in vocauerunt illic trepidauerunt timore ubi non erat timor**). Jak zatem wyjaśnić tę rozbieżność w „Psałterzu floriańskim”? Uwzględnić trzeba przynajmniej dwie przesłanki. Po pierwsze, z psalterzy staroczeskich zarówno „Psałterz kapitulny”², jak i „Psałterz wittenberski”³ zaczynają werset od leksemu *Boh*. Istotniejsze jest jednak to, że werset z „Psałterza wittenberskiego” opatrzony jest komentarzem, w którym znajduje się informacja o redakcji łacińskiej, poświadczającej lekcję z *Deum* w miejsce *Dominum*. Josef Vintr, czyli wydawca tego „Psałterza”, przywołuje „Psalterium Romanum”⁴ jako ewentualne źródło zamiany leksemów. Nie można tego wykluczyć, gdyż tłumacz-kopista mógł mieć przed sobą kodeks, w którym znajdowały się w kolumnach obok siebie trzy wersje psalterza: „Psalterium Romanum”, „Psalterium Gallicanum” oraz „Psalterium iuxta Hebraeos”. W średniowieczu takie kodeksy nie były czymś osobliwym, gdyż stanowiły filologiczne narzędzie pracy⁵. Po drugie, jest prawdopodobne, że skryba odwołał się do pamięci, gdyż werset 13,9 jest identyczny z 52,6, z tą wszakże różnicą, że zaczyna się od leksemu *Deum* (**Deum non inuocauerunt illic trepidauerunt timore vbi non erat timor**), co w pełni zgadza się z innymi łacińskimi redakcjami. Dlatego też można założyć, że średniowieczny pisarz zapamiętał tę właśnie postać i posłużył się nią również przy wpisywaniu/tłumaczeniu wersetu 13,9.

² *Boha newziwali su, tam sie trziessiechu bazny, kdez nebiese bazn*, [w:] Der alttschechische Kapitelsalter, hrsg. E. Rippl, Praha 1928, s. 41.

³ *Boha jsú nenazvali tam tříesli sě strachem kdež nebylo strachu*, [w:] Josef Vintr, Die älteste tschechische Psalterübersetzung, Wien 1986, s. 66.

⁴ Uwaga umieszczona w przypisie „(Deum Hr)”, czyli *Psalterium Romanum* według krti. Ed.: R. Weber, Le psautier Romain et les autres anciens psautiers latins, Abbaye S. Jérôme, Romae 1953, [w:] Josef Vintr, Die älteste tschechische Psalterübersetzung, Wien 1986, s. 66.

⁵ Wiele cennych uwag na ten temat dostarcza książka Waltera Berschina, *Grecko-łacińskie średniowiecze*, tłum. K. Liman, Gniezno 2003.

Są wreszcie i takie przykłady wersetów w „Psałterzu”, w których kwestie związane z redagowaniem tekstu mogą się nakładać na te, które wynikają z roli, jaką odgrywała pamięć jako element konstruowania tekstu. Jednym z nich jest werset 20 psalmu 36:

Vulg.

Non confundentur in tempore malo et in diebus famis saturabuntur | **quia peccatores peribunt**

Fl.

Non confundentur intempore malo · et indiebus famis faturabuntur | -?-

Ne bødø osromoczeny | wezly czas · ywedni gło|dne nasiczeni bødø //

Nie będą osromoceni we zły czas i we dni głodne nasyceni będą. <**Bo grzesznicy zaginą**>.

We wszystkich wersjach językowych w „Psałterzu floriańskim” nie ma ostatniego fragmentu wersetu, odpowiadającego łacińskiemu *quia peccatores peribunt*. Brak fragmentu wersetu zbiega się akurat z końcem karty 62 recto w rękopisie, a precyzyjniej rzecz ujmując, koniec karty zbiega się z końcem wersetu niemieckiego. Istnieje prawdopodobieństwo, lecz raczej niewielkie, że w każdej części językowej pominięto fragmenty wersetów, by zakończyć jego tłumaczenie jeszcze na karcie 62 recto. Znacznie bardziej prawdopodobna jest jednak hipoteza, że nieobecność fragmentu *quia peccatores peribunt* wynika z odmiennej segmentacji wersetów, co widać w innych redakcjach psalterzy. Dla porównania wystarczy wziąć ten sam werset z „Psałterza puławskiego”, który jest niemalże identyczny z wersją floriańską (36,20 *Nye bødø osromoczeny we|zle czassy y wdny głodne na|syczeny bødø bo grzesznicy zagynø*), tym samym może stanowić wzór dla niepełnego wersetu z „Psałterza floriańskiego”, i porównać go z jakąkolwiek wersją tłumaczenia staroczeskiego lub późniejszą wersją przekładu Jakuba Wujka. Oto odpowiednie miejsca z „Psałterza wittenberskiego”: *nebudú pohañeni v čas zlý a ve dnech hladových budú syti*. Od słów *nebo hříšní zhyňú*... (Vintr 1986: 101) rozpoczyna się werset 20. Podobnie w Biblii J. Wujka: XXXVI, 19 *Nie będą zawstyżeni we zły czas, i we dni głodu będą nasyceni*, XXXVI, 20 *Albowiem grzesznicy zaginą*: ... (Wujek: 541). Biorąc pod uwagę inne redakcje psalterzy, łatwo zauważyć, że pominięty fragment, który odpowiada łacińskiemu *quia peccatores peribunt*, rozpoczyna kolejny werset 20, a nie kończy 19, jak w przypadku przytoczonych przykładów. Być może średniowieczny skryba miał przed sobą wersję łacińską tekstu, w którym werset 36,20 kończył się fragmentem *quia peccatores peribunt*, ale wpisał go z pamięci lub z innej wersji, która kończyła się czasownikiem *saturabuntur*, by następnie kontynuować przepisywanie, rozpoczynając kolejny werset 36,21 już od rzeczownika *inimici*. Do momentu aż nie odnajdzie się wersji łacińskiej albo jakiegokolwiek innej wersji językowej, mogącej stanowić źródło odpisu dla „Psałterza floriańskiego”, trzeba przyjąć, że ów brak jest efektem przeoczenia tego fragmentu. Dalszą konsekwencją, która wynika z takiego sposobu myślenia, jest przyjęcie, że wszystkie wersje językowe wersetu 36,20 były tłumaczone na bieżąco, a nie wyłącznie kopiowane, ponieważ we wszystkich częściach pominięty jest fragment odpowiadający *quia peccatores peribunt*, co nie miałyby miejsca, gdyby każda z części kopiowana była z osob-

nego rękopisu. Podkreślić jednak należy, że uwaga ta odnosi się wyłącznie do wersetu 36,20 i nie można tego spostrzeżenia uogólnić na cały rękopis floriański, gdyż można wskazać na takie miejsca, w których polska i/lub niemiecka wersja językowa nie odpowiadają ściśle łacińskiej wersji z „Psałterza floriańskiego”.

Innym przykładem, w którym uwidacznia się problem redakcji tekstu i jej wpływu na ostateczny kształt wersetu, jest fragment 42,5:

Vulg

Confitebor tibi in cithara Deus Deus meus quare tristis es anima **mea** et quare conturbas me

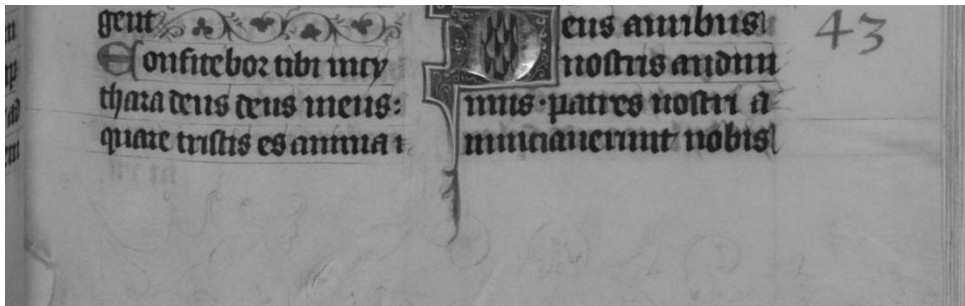
Fl

Confitebor tibi incythara deus deus meus quare triftis es anima -?- et quare conturbas me

Spowadacz czy se bōdo | wgośloch bosze · bosze moy · | przecz ies smōtna dusze **moia** · yprzech me mōczisz

Spowiadać ci się będę w gęśloch, Boże, Boże moj. Przecz jeś smętna, dusze **moja**, i przecz mie mączisz?

Gdy po łacińskim fragmencie wersetu *confitebor tibi in cythara deus deus meus quare tristis es anima -?-* miał nastąpić zaimek *mea*, skończyło się miejsce u dołu w kolumnie, wobec czego tłumacz-kopista opuścił go.

(fragm. karty 76r)

Można się dopatrywać dwóch powodów, dla których to zrobił. Po pierwsze, prawdopodobnie znał psalm na pamięć i wiedział, że zaimek powinien się tam znajdować, lecz z braku miejsca już go tam nie dopisał. Drugim możliwym objaśnieniem sytuacji jest to, że w psalmie wcześniejszym, bezpośrednio poprzedzającym psalm 42, dwukrotnie pojawia się fraza *quare tristis es anima mea* (41,6 *Quare tristis es anima mea* et quare conturbas me? — Przecz smętna jeś, dusze *moja*, i czemu mie mączisz? oraz 41,15 *Dum dicunt mihi per singulos dies ubi est Deus tuus quare tristis es anima mea* et quare conturbas me? — Gdy mołwią mnie po wszytki dni: Gdzie jest Bog twój? Przecz jeś smętna, dusze *moja*, i przecz mie mączisz?) i dwukrotnie jest to pełny zapis z zaimkiem *mea*. Natomiast jego brak w wersecie 42,5 wiąże się z inną charakterystyczną cechą „Psałterza floriańskiego”, mianowicie z pewną predylekcją pisarza-tłumacza, który ilekroć natrafiał na powtarzający się fragment wersetu łacińskiego, starał

się wprowadzić, przede wszystkim w tłumaczeniu, wariantowość (leksykalną, fleksyjną, składniową a nawet graficzną). Nie warto byłoby tego szczegółu uwypuklać, gdyby nie fakt, że w wersecie 42,6 pomija się, tym razem w części polskiej, tłumaczenie łacińskiego zaimka *illi*: *pwaj w Boga, boć sie jeszcze spowiadać będę <jemu>; zbawienie oblicza mego i Bog moj*. Choć jego pozycja w manuskrypcie wypadalaby na końcu wiersza, to jednak nie jest to koniec wersetu ani kolumny, by nie można go tam umieścić. Rzecz staje się naprawdę frapująca, gdy się zważy, że zbieżne treściowo wersety wcześniejsze 41,7; 41,16 mają zachowany ten zaimek. Jest to jednakże zagadnienie, które omówione zostanie w innym artykule.

Dlaczego wskazanie jakiegoś przynajmniej przybliżonego wzorca czy motywacji wyjaśniających nieregularności pomiędzy wersją polską a wersją łacińską, wpisaną w „Psałterz”, albo w ogóle inną redakcją, jest tak istotne? By udzielić odpowiedzi na to pytanie, trzeba przypomnieć, że manuskrypt ma naprzemienny układ wersetów, co oznacza, że po wersji łacińskiej następuje odpowiadający jej werset polski, następnie niemiecki. Układ ten sprawia, że automatycznie sprawdza się relacje łączące różnojęzyczne wersje; z drugiej jednak strony wiadomo, że nie zawsze wersja łacińska stanowiła wzorzec dla części polskiej. Z powyższego, schematycznego, zestawienia widać, że można znaleźć przykłady ścisłej odpowiedniości wersji łacińskiej z „Psałterza floriańskiego” z wersją polską oraz przykłady odwrotne, wskazujące na inne źródło tłumaczenia niż łacina wpisana we floriański manuskrypt. Gdyby chciał wyjaśnić owe nieregularności inną wcześniejszą, domniemaną wersją polską, to nadal pozostanie problem zadziwiającej wyłącznej zgodności pomiędzy wersją polską i łacińską z „Psałterza floriańskiego” w niektórych tylko miejscach. Takie myślenie prowadziłoby do wniosku, że to do wersji polskiej układano wersję łacińską. Dlatego, badając teksty dawne, nie możemy w swoich analizach nie brać pod uwagę tak istotnego czynnika towarzyszącego redagowaniu tekstów, jakim była pamięć, a zwłaszcza w przypadku „Księgi Psalmów”. Dopiero po ustaleniu ewentualnych wzorców można badać mechanizmy powstawania różnic, a następnie, gdy się już je rozpozna, sprawdzać pozostałe miejsca, dla których wskazanie relacji tekst łaciński — tekst polski nie jest możliwe. Tym sposobem uniknie się nierzadkich sytuacji, w których przypisuje się części polskiej cechy *de facto* nie wynikające z jej specyfiki, lecz będące odzwierciedleniem np. jakiejś redakcji łacińskiej.

Owa niezwykłość a zarazem zwodniczość naprzemiennego układu wersetów w „Psałterzu” sprawia, że z dużą łatwością i bez sporej dawki krytycznego oglądu zestawia się poszczególne wersje językowe, traktując je, jak gdyby stanowiły spójną całość, ściśle sobie odpowiadającą. Co więcej, kolejną podbudową owej wizji jest tradycja tłumaczenia werbalnego, czego dokładnym odzwierciedleniem ma być „Psałterz floriański”. Ostrożności niech uczy przykład następujący. Z pracy zbiorowej „Jak tłumaczył łacinę pierwszy pisarz Psałterza floriańskiego”, wykonanej pod kierunkiem Marii Kossowskiej, można się dowiedzieć, że:

im bardziej tłumacz postępował w pracy, tym wyraźniej podporządkowywał się systemowi łaciny. Doszło nawet do tego, że w 3 wypadkach **tłumacz dodaje zaimek dzierżawczy tam, gdzie go w źródle nie ma**, np. *anima* tłumaczy *dusza moja* (2 razy) 42/5 i 70/25, *miseriordiam scientibus te* — *miłosierdzie twoje widzącym Cię* 35/11, co wskazywałoby nie tylko na całkowite podporządkowanie się systemowi składni łacińskiej, ale i na **dopracowanie się pewnej manieri stylistycznej** na tym odcinku⁶.

Treść fragmentu: „tłumacz dodaje zaimek dzierżawczy tam, gdzie go w źródle nie ma”, jest dość enigmatyczna. Nie mówi nic na temat mechanizmów uzupełniania czy korekty tekstu, a za wzór bierze się wyłącznie wersje językowe wpisane w „Psałterz floriański” oraz abstrakcyjny system języka łacińskiego, który jest naukowym konstruktem. Natomiast doszukiwanie się tu manieri stylistycznej i to wyłącznie na poziomie przekładu na język polski jest zwodnicze. Wytłumaczenie różnicy pomiędzy łacińską i polską wersją językową przywołanych wersetów jest znacznie prostsze.

Jakkolwiek czynnik pamięciowy jest trudnym do zbadania i nie zawsze pewnym elementem analizy, gdyż może się okazać, że zostanie odnalezione źródło nieregularności tekstu (zaginiona redakcja), to jednak nie można tego czynnika lekceważyć, zwłaszcza gdy są ku temu takie przesłanki, jak na przykład: duża frekwencja występowania specyficznej konstrukcji czy podobieństwo tekstowe względem innego wersetu z Biblii.

Celem niniejszego artykułu było ukazanie istotnej roli, którą może odgrywać czynnik pamięciowy jako element złożonego procesu, jakim niewątpliwie było tworzenie średniowiecznego tekstu. Zwrócenie uwagi na aspekt pamięci, jako na element konstytutywny tekstu, pozwoli wytłumaczyć powstawanie pewnych nieregularności tekstu czy pojawianie się form wariantywnych, co niejednokrotnie ma swoje odzwierciedlenie w frekwencji użyć poszczególnych konstrukcji czy form.

Podstawę materiałową stanowiły przede wszystkim zdjęcia rękopisu BN Ms. III 8002 oraz wydanie elektroniczne zabytku „Psałterz floriański” w: „Biblioteka zabytków polskiego piśmiennictwa średniowiecznego”, Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk, Kraków 2006, jak również „Psałterz floriański łacińsko-polsko-niemiecki” (1939, rękopis Biblioteki Narodowej w Warszawie), wyd. Ryszard Gaszynec, Witold Taszycki, Stefan Kubica, staraniem i pod red. Ludwika Bernackiego, Ossolineum, Lwów (reprint: Archidiecezjalne Wydaw. Łódzkie, Łódź 2002). Materiał konfrontowany był głównie z „Psałterzem puławskim” (Słoński Stanisław, wyd., Psałterz puławski, Gebethner i Wolf, Warszawa 1916) oraz psałterzami czeskimi (Adolf Patera, wyd., *Žaltář Klementinský*, Praha 1890; Adolf Patera, wyd., *Žaltář Poděbradský* podle rukopisu draždanského, Praha 1899; Eugen Rippl, hrsg., *Der alttschechische Kapitelsalter*, Taussig & Taussig, Praha 1928; Josef Vintr, *Die älteste tschechische Psalterübersetzung*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1986).

⁶ (Praca zbiorowa napisana pod kierunkiem Marii Kossowskiej), *Jak tłumaczył łacinę pierwszy pisarz Psałterza floriańskiego*, „Roczniki Humanistyczne”, 1966, t. XIV, z. 4, s. 116.

Bibliografia

- Mejor M., 2000, Antyczne tradycje średniowiecznej praktyki pisarskiej. Subskrypcje późnoantycznych kodeksów, Warszawa 2000.
- Mika T., 2013, Genetyczna wielowarstwowość i złożoność tekstów staropolskich a ich badania historycznojęzykowe. *Rekonesans*, Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego 68.
- Rojczak - Robińska D., 2012, *Jak pisano Rozmyślanie przemyskie*, Poznań.
- SŁP: Słownik łacińsko-polski, red. M. Plezia, reprint: Warszawa 1999, t. I–V.
- Vintr J., 1986, *Die älteste tschechische Psalterübersetzung*, Wien.
- Wójcik R., 2006, *Opusculum de arte memorativa Jana Szklarka. Bernardyński traktat mnemotechniczny z 1504 roku*, Poznań.
- Wujek: Biblia to jest Księgi Starego i Nowego Testamentu, z łacińskiego na język polski przełożona przez Ks. D. Jakóba Wujka, Warszawa 1960.

SUMMARY**Memory factor in the creation of medieval text**

Key words: memory factor, the Old Polish text editing, medieval psalters, Florian Psalter.

Słowa kluczowe: czynnik pamięciowy, redagowanie tekstu staropolskiego, średniowieczne psalterze, Psalterz floriański.

This is an article that is a part of the discussion on the formation of the Old Polish text. The author examines the causes of the emergence of specific, irregular, exceptional forms, while pointing out a variety of sources: it can be both writer/copyist error, unfamiliarity of the missing source or, finally, memory usage in the drafting of the text.

Adjudicating on entering text from the memory needs to be cautious and made with the proviso, that these are arrangements which may be varied each time when it detects a source for the non-repetitive text. It should also be taken into consideration that not every source of that irregularity must exclude the aspect of memory. It's more about taking into account such a possibility than proving that a particular, specific version is the result of input from memory. The repetitive irregularities in relation to other versions of the text indicate that a different form could be the result of writing it from memory.

Although the memory factor is difficult to examine and not always a certain element of the analysis, as the source of the text irregularities may be found (lost editing), this factor can not be underestimated, especially when there are indications telling us different, for example: large occurrence of specific construction or text similarity relative to another verse from the Bible.